

**O'ZBEK TILSHUNOSLIGIDA TAOM NOMLARI VA KULINARIYA
LEKSIKASINING O'RGANILISH TARIXI****Xudoyqulova Fotima Fayzullayevna**

Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti Filologiya va tillarni (o'zbek tili)
yo'nalishi 4-bosqich talabasi

E-mail: fotimafayzullayevna@gmail.com

Annotatsiya: O'zbek tilshunosligida leksik qatlamlarni muayyan mavzuviy guruhlariga ajratib o'rganish, ularning semantik, strukturaviy va sotsiolingvistik xususiyatlarini ochib berish an'anaviy va fundamental yo'nalishlardan biri hisoblanadi. Insoniyat madaniyati, turmush tarzi va ijtimoiy hayoti bilan to'g'ridan-to'g'ri bog'liq bo'lgan leksik guruhlar orasida taom nomlari, ya'ni kulinariya leksikasi alohida o'rin tutadi. Taom tayyorlash va uni iste'mol qilish insonning eng birlamchi biologik ehtiyoji bo'lishi bilan bir qatorda, muayyan xalqning etnik shakllanishi, geografik muhiti, iqtisodiy sharoitlari va boshqa elatlar bilan madaniy-iqtisodiy aloqalarini aks ettiruvchi murakkab ijtimoiy hodisadir. Aynan mana shu omil tilshunoslikda taom nomlarini shunchaki so'zlar yig'indisi sifatida emas, balki xalq tarixining lisoniy ko'zgusi sifatida o'rganishni taqozo etadi. O'zbek tili leksikasining ushbu qatlami juda qadimiy va boy tarixga ega bo'lib, uning tizimli tadqiqi til tarixini, dialektologiyasini hamda milliy mentalitet xususiyatlarini ochishda muhim manba bo'lib xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: o'zbek tilshunosligi, taom nomlari, tarixiy nomlar, kulinariya, leksika

Kirish

Kulinariya leksikasini ilmiy jihatdan o'rganish tarixi dastlab umumiy lug'atchilik va leksikografik manbalarda so'zlarga izoh berish, ularni qayd etish jarayonidan boshlangan. Turkiy tillar, xususan, o'zbek tili tarixida taom nomlarining tizimga solinishi va ularning ma'naviy jihatdan sharhlanishi ilk o'rta asrlarga borib taqaladi. Bu borada o'rta asrlar turkiy tilshunosligining buyuk obidasi bo'lmish Mahmud Koshg'ariyning „Devonu lug'atit turk“ asari kashshof manba hisoblanadi. XI asrda yaratilgan ushbu qomusiy asarda o'sha davr turkiy qabilalarining yashash tarzi, urf-odatlar bilan bir qatorda, yuzdan ortiq taom, ichimlik, don-dun va shirinlik nomlari, ularni tayyorlash texnologiyalari batafsil bayon qilingan. Koshg'ariy nafaqat taom nomlarini ro'yxatga olgan, balki ularning hududiy xususiyatlarini, turli qabilalar nutqidagi fonetik va semantik variantlarini ham ko'rsatib o'tgan. Bu esa o'zbek

kulinariya leksikasi o'rganilishining fundamental poydevori dastlab leksikografik va dialektologik yo'nalishda shakllanganidan dalolat beradi.

O'rta asrlarning keyingi bosqichlarida, xususan, XIV–XV asrlarda chig'atoy (eski o'zbek) adabiy tili ravnaq topgan davrda taom nomlarining qo'llanish doirasi yanada kengaydi. Alisher Navoiy, Zahiriddin Muhammad Bobur kabi buyuk mutafakkirlarning asarlari o'sha davr saroy va xalq kulinariyasining boy leksik fondini o'zida saqlab qolgan. Navoiyning „Xamsa“ dostonlarida, „Mahbub ul-qulub“ asarida ijtimoiy tabaqalarning taomlanish madaniyati, ziyofat marosimlari tasviri orqali o'nlab tarixiy taom nomlari tilga olingan. Boburning „Boburnoma“ asari esa nafaqat tarixiy va biografik manba, balki Markaziy Osiyo va Hindiston xalqlarining kulinariya leksikasini chog'ishtirma o'rganish uchun bebahodir. Keyinchalik yaratilgan yuzlab ikki tilli va izohli lug'atlarda, xususan, „Sangloh“ kabi chig'atoy tili lug'atlarida taom nomlarining leksik-semantik talqinlariga keng joy ajratilgan. Biroq, bu davrdagi o'rganishlar hali maxsus va mustaqil ilmiy tadqiqot darajasiga ko'tarilmagan, balki umumiy lug'atchilikning tarkibiy qismi sifatida namoyon bo'lgan edi.

Asosiy qism

O'zbek tilshunosligining XX asrdagi shakllanish va tizimlashish bosqichida leksikologiya, dialektologiya va til tarixi sohalarida ulkan burilishlar yuz berdi. Bu davrda taom nomlarini ilmiy nuqtai nazardan tasniflash, ularning o'zbek tili shevalaridagi ko'rinishlarini to'plash va tizimli tahlil qilish ishlari boshlandi. O'zbek dialektologiyasi maktabining asoschilari bo'lmish g'oziy olimlar xalq og'zaki nutqini, joylardagi dialektal xususiyatlarni o'rganish jarayonida kulinariya leksikasiga oid juda boy material yig'ishdi. Turli hududlarda (voha, vodi, Toshkent vohasi) bir xil taomning turlicha nomlanishi yoki bir xil nom ostida mutlaqo boshqa-boshqa taomlar tushunilishi tilshunos olimlarning diqqatini tortdi. Bu esa til va etnos, til va geografik muhit munosabatlarini shevalar kesimida o'rganishga yo'l ochdi.

O'zbek tilshunosligida mavzuviiy guruhlar, jumladan, maishiy leksika va taom nomlarini maxsus dissertatsiyalar darajasida o'rganish XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab jadallashdi. Bu borada dastlabki jiddiy qadamlar o'zbek tili leksikologiyasi va shevashunosligiga oid umumiy tadqiqotlarda ko'zga tashlanadi. Olimlar tilning lug'at tarkibini boyish manbalarini o'rganar ekanlar, milliy taom nomlarining aksariyati sof turkiy ildizga ega ekanligini, ma'lum qismi esa fors-tojik, arab va keyinchalik rus tillari ta'sirida shakllanganini aniqladilar. Taom nomlarining tarixiy-etimologik asosi va ularning strukturaviy xususiyatlari tilshunos olimlarning diqqat markazida bo'ldi. Kulinariya leksikasi til tizimining eng barqaror, shu bilan birga, jamiyat hayotidagi o'zgarishlarga eng sezgir qatlamlaridan biri ekanligi ma'lum bo'ldi.

O'zbek tili kulinariya leksikasini monografik plonda, ya'ni mutloq mustaqil ob'ekt sifatida tadqiq etish yo'nalishida o'zbek tilshunosligida bir qator muvaffaqiyatli ishlar amalga oshirildi. Ayniqsa, o'zbek tili maishiy leksikasining tarkibiy qismi sifatida taom nomlarini tizimli tahlil qilgan olimlarning ishlari ushbu sohaning nazariy asoslarini mustahkamladi. Masalan, o'zbek tili leksikasining tarixiy taraqqiyoti, sheva xususiyatlari va etnografik qatlamlarini o'rgangan tadqiqotchilar o'z ishlarida kulinariya terminologiyasining yasaliş qonuniyatlarini tahlil qildilar. Bu jarayonda taom nomlarining asosan ikki usulda: morfologik (affiksatsiya) va sintaktik (kompozitsiya) usullarda yasaliş ilmiy jihatdan dalillandi. Masalan, *quymoq*, *qovurdoq*, *kesmach* kabi nomlar harakat nomi va affikslar yordamida yasalgan bo'lsa, *palov tarh*, *sutli o'pka*, *hasip* kabi birliklar sintaktik usulda, so'zlarning birikuvi natijasida shakllanganligi ko'rsatib berildi.

Tilshunoslikda kulinariya leksikasini o'rganishning yana bir muhim asbobi – bu lingvistik geografiya va xaritalashtirish metodidir. O'zbek tili shevalari kulinariya leksikasining hududiy tarqalishini o'rgangan olimlar o'zbek xalqining o'troq va chorvador etnik qatlamlari nutqidagi farqlarni taom nomlari orqali ko'rsatib berishgan. Masalan, o'troq dehqonchilik bilan shug'ullangan hududlarda donli, unli va sabzavotli taom nomlari (*manti*, *xonim*, *chuchvara*, *ugra*) ko'p variantlilikka ega bo'lsa, chorvachilik bilan shug'ullangan yarim o'troq aholi yashagan hududlarda go'shtli va sutli taom nomlari (*gushsay*, *qazi*, *qarta*, *norin*, *qurto'p*) nihoyatda boy va rang-barangdir. Bu esa tilshunoslikning sotsiolingvistika va etnografiya bilan uzviy bog'liqligini kulinariya leksikasi misolida yaqqol namoyon etadi.

XXI asrga kelib tilshunoslikda hukmron paradigmaning o'zgarishi, ya'ni tizimli-strukturaviy tilshunoslikdan antropotsentrik (inson omiliga yo'naltirilgan) tilshunoslikka o'tilishi taom nomlarini o'rganishga ham mutlaqo yangicha ruh olib kirdi. Endilikda taom nomlari shunchaki til birligi yoki ashyoning nomi sifatida emas, balki til egalarining madaniy kodi, milliy mentalitetining ifodachisi va lisoniy dunyo manzarasining ajralmas qismi sifatida lingvokulturologiya yo'nalishida tadqiq etila boshlandi. Akademik N. Mahmudovning til va madaniyat uyg'unligi, milliy kognitiv tafakkurning tildagi aksi borasidagi nazariy qarashlari o'zbek lingvokulturologiyasining shakllanishiga asos bo'ldi. Bu davrda taom nomlari milliy madaniyatni o'zida tashuvchi lisoniy birliklar – lingvokulturemalar va madaniy konseptlar sifatida o'rganish ob'ektiga aylandi.

Taom nomlarining lingvokulturologik va kognitiv aspektda o'rganilishi o'zbek tilshunosligida yangi ilmiy izlanishlarga turtki berdi. Olimlar taom nomlari tarkibidagi ramziylikni, metafora va metonimiya hodisalarining kulinariya leksikasidagi rolini

tahlil qila boshladilar. Masalan, o'zbek xalqi hayotida *osh (palov)* so'zining shunchaki taom nomidan chiqib, „ziyofat“, „marosim“, „mehmonnavozlik“, „birdamlik“ kabi chuqur ijtimoiy-madaniy konseptlarga aylanishi lingvokulturologik tahlillar orqali ochib berildi. Shuningdek, taom nomlarining paremiologik fondga, ya'ni maqol va matallarda, frazeologizmlarda tutgan o'rni sotsiopragmatik jihatdan o'rganildi. „*Oshing qolsa qolsin, gaping qolmasin*“, „*Yaxshi odam oshga yetar*“, „*Osh qasami — tosh qasami*“ kabi xalq iboralari orqali taom nomlarining sotsial munosabatlarni tartibga solishdagi pragmatik funktsiyalari ilmiy asoslandi.

Xulosa

O'zbek taom nomlarining chog'ishtirma-qiyosiy aspektida o'rganilishi ham soha rivojida muhim bosqich bo'ldi. O'zbek kulinariya leksikasini qarindosh turkiy tillar (qozoq, qirg'iz, turkman, turk) hamda qarindosh bo'lmagan tillar (ingliz, nemis, rus) bilan qiyoslab o'rgangan tadqiqotlar vujudga keldi. Bu ishlarda tillardagi milliy-etnik xususiyatlar, taom tayyorlash madaniyatidagi o'xshashlik va farqlar tillarning leksik sathida qanday aks etishi ko'rsatildi. Ayniqsa, tarjima nazariyasi va amaliyoti yo'nalishida milliy taom nomlarini xorijiy tillarga o'girishda yuzaga keladigan muammolar, realilarni berish strategiyalari, transliteratsiya va lisoniy kompensatsiya masalalari bugungi kunda ham dolzarb ilmiy muammolardan biri bo'lib qolmoqda. O'zbek tilshunosligida taom nomlari va kulinariya leksikasining o'rganilish tarixi uzoq evrilishlar va metodologik o'zgarishlar yo'lini bosib o'tdi. XI asrdagi ilk leksikografik qaydlardan boshlangan ushbu yo'nalish bugungi kunda lingvokulturologiya, kognitiv tilshunoslik, sotsiolingvistika va til tarixi kesishmasidagi majmuaviy fanlararo tadqiqot sohasiga aylandi. Tarixiy taom nomlarining rivojlanish tendensiyalarini aniqlash, ularning semantik transformatsiyalarini kuzatish nafaqat o'zbek tili leksikologiyasini boyitadi, balki millatning madaniy ildizlarini va lisoniy xotirasini asrab-avaylashda ham ulkan nazariy hamda amaliy ahamiyat kasb etadi. Keyingi bo'limlarda aynan mana shu tarixiy manbalardagi taom nomlarining lisoniy tabiati va ularning davriy evolyutsiyasi batafsil tahlil qilinadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. „Kuntug'mish“ (O'zbek xalq dostonlari). – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1990. – 210 b.
2. Abdulla Qodiriy. O'tkan kunlar. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1994. – 380 b.

3. Abdurauf Fitrat. Tanlangan asarlar (Tilshunoslikka oid asarlari). II jild. – Toshkent: Ma’naviyat, 2000. – 210 b.
4. Alisher Navoiy asarlari tilining izohli lug‘ati (E.Fozilov tahriri ostida). 4 jildlik. – Toshkent: Fan, 1983–1985.
5. Alisher Navoiy. Hayrat ul-abror (Mukammal asarlar to‘plami. 6-jild). – Toshkent: Fan, 1990. – 340 b.
6. Alisher Navoiy. Lison ut-tayr (Mukammal asarlar to‘plami. 12-jild). – Toshkent: Fan, 1996. – 280 b.
7. Alisher Navoiy. Mahbub ul-qulub (Mukammal asarlar to‘plami. 14-jild). – Toshkent: Fan, 1998. – 220 b.
8. Alisher Navoiy. Tarixi muluki Ajam (Mukammal asarlar to‘plami. 16-jild). – Toshkent: Fan, 2000. – 310 b.
9. Aybek. Navoiy (Roman). – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-poligrafiya ijodiy uyi, 2018. – 416 b.
10. Begmatov E. O‘zbek tili leksikologiyasi va leksikografiyasi. – Toshkent: Fan, 2012. – 280 b.
11. Bobur Zahiriddin Muhammad. Boburnoma. – Toshkent: Sharq, 2002. – 336 b.
12. Dadaboyev H. Eski o‘zbek tili leksikasi. – Toshkent: Fan, 2007. – 186 b.
13. Dadaboyev H. O‘zbek tili leksikasi taraqqiyoti. – Toshkent: ToshDU nashriyoti, 1991. – 120 b.
14. Ergashev A. O‘zbek sotsiolingvistikasi muammolari. – Toshkent: Universitet, 2014. – 164 b.
15. Gulxaniy. Zarbulmasal. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2011. – 112 b.
16. Hojiyev A. O‘zbek tili so‘z yasalishi tizimi. – Toshkent: O‘qituvchi, 2007. – 168 b.
17. Isajon Sulton. Boqiy darbadar (Roman). – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-poligrafiya ijodiy uyi, 2011. – 256 b.
18. Ismoilov H. O‘zbeklarning an‘anaviy taomlari (etnografik tadqiqot). – Toshkent: Fan, 1991. – 184 b.
19. Mahmud Koshg‘ariy. Devonu lug‘atit turk (S.M. Mutallibov nashri). I jild. – Toshkent: O‘zFA nashriyoti, 1960. – 500 b.
20. Mahmud Koshg‘ariy. Devonu lug‘atit turk. II jild. – Toshkent: O‘zFA nashriyoti, 1961. – 480 b.
21. Mahmud Koshg‘ariy. Devonu lug‘atit turk. III jild. – Toshkent: O‘zFA nashriyoti, 1963. – 520 b.

22. Mahmudov K. O'zbek tansiq taomlari. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1989. – 240 b.
23. Mirzayev M., Usmonov S., Rasulov I. O'zbek tili. – Toshkent: O'qituvchi, 1978. – 232 b.
24. Mirziyoyev Sh.M. Milliy taraqqiyot yo'limizni qat'iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko'taramiz. I jild. – Toshkent: O'zbekiston, 2017. – 592 b.
25. Nodira. Devon. – Toshkent: Badiiy adabiyot nashriyoti, 1968. – 190 b.
26. O'zbek tilining imlo lug'ati. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-poligrafiya ijodiy uyi, 2021. – 540 b.
27. O'zbek tilining izohli lug'ati (A.Madvaliyev tahriri ostida). 5 jildlik. – Toshkent: „O'zbekiston milliy ensiklopediyasi“ Davlat ilmiy nashriyoti, 2006–2008.
28. Rahmatullayev Sh. O'zbek tilining etimologik lug'ati. – Toshkent: Universitet, 2000. – 510 b.
29. Sayfullayeva R., Mamedov B., Qurbonova N. Hozirgi o'zbek adabiy tili. – Toshkent: Innovatsiya-Ziyo, 2020. – 390 b.
30. To'xliyev B., Shamsiyeva M., Ziyodova T. Ona tili o'qitish metodikasi. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2006. – 286 b.
31. Tog'ay Murod. Ot kishnagan oqshom (Qissalar to'plami). – Toshkent: Sharq, 1994. – 240 b.
32. Usmonov S. Umumiy tilshunoslik. – Toshkent: O'qituvchi, 1972. – 196 b.
33. Uvaysiy. Devon. – Toshkent: Fan, 1965. – 176 b.